

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 4, Number 320 (2018), 188 – 191

ӘӨЖ811.512.122'373

UDK811.512.122'373

S.I. gilikova¹, M.M. Malbakov²

¹Al-Farabi Kazakh National University;

²A.Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty city,
igilikkyzy@mail.ru, myrzabergen@mail.ru

**ON THE MEANING OF THE WORD "SNAIL"
IS INCLUDED IN THE LIST HISTORICAL VOCABULARY
OF THE KAZAKH LANGUAGE**

Abstract. If the historical background of the language is strong, its future development path will be vivid. Studying the composition of the historical vocabulary of the Kazakh language from these points is one of the most important things in the modern world. In the historical vocabulary there are also Turkic-Mongolian languages along with Turkic dissimilar ones, whose names are included in the ancient lexical fund of the ancient Turkic-Mongolian languages. The essence of the word "howl", which is part of the historical dictionary of the Kazakh language, is considered in lingvosemantic and etymological terms. The study was based on etymological and translation dictionaries of the XIX - XXI centuries to determine the motivation of this dictionary.

Keywords: lexicology, etymology, historical dictionary, vocabulary, vocabulary.

С.И. Игиликова¹, М.М. Малбаков²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті;

²А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, Алматы қаласы

**ҚАЗАҚ ТІЛІ ТАРИХИ ЛЕКСИКАСЫ ҚҰРАМЫНА
КІРЕТИН «ҰЛУ» СӨЗІНІҢ МӘН-МАҒЫНАСЫ ТУРАЛЫ**

Аннотация. Тілдің тарихи негіздері берік болған жағдайда оның болашақтағы даму жолы да жарқын болмақ. Осы тұрғылардан қазақ тілінің тарихи лексикасының құрамын зерделеу ісі – қазіргі таңдағы маңызды шаруалардың біріне айналып отыр. Тарихи лексика құрамында түркі текті төл сөздермен қатар, ежелгі түркі-монғол тілдеріне ортақ, байырғы лексикалық қорға енетін атау сөздер құрамы кездеседі. Макалада қазақ тілі тарихи лексикасының құрамына кіретін «ұлу» сөзінің мән-мағынасы лингвосемантикалық және этимологиялық тұрғыдан қарастырылды. Зерттеу жұмысы XIX-XXI ғасырлар аралығындағы этимологиялық және аударма сөздіктер арқылы аталған лексиканың уәжділігін анықтау басты назарға алынды.

Түйін сөздер: лексикология, этимология, тарихи лексика, сөз, сөздік қор, сөздік құрам.

Кіріспе. Елдің мәңгілігін ойластырған кезде, тілдің мәңгілігін ұзарту жолдарын да есте ұмытуға болмайды. Себебі тілдің ғұмыры жасының ұзак болмағы, елдің де ұзак ғұмырлы болуының басты шарттарының бірі. Еліміздің негіздері күшті-куатты болу үшін оның тілінің де тарихи негіздері берік болуы керек. Тілдің тарихи негіздері берік болған жағдайда оның болашақтағы даму жолы да жарқын болмақ. Осы тұрғылардан қазақ тілінің тарихи лексикасының құрамын зерделеу ісі – қазіргі таңдағы маңызды шаруалардың біріне айналып отыр. Тарихи лексика құрамында түркі текті төл сөздермен қатар, ежелгі түркі-монғол тілдеріне ортақ, байырғы лексикалық қорға енетін атау сөздер құрамы кездеседі. Олардың бабалар тіліне көне замандарда енген ескі кірме сөз болуы да мүмкін жайт. Қалай болғанда да, жер әлемде атам заманнан бері еш қоспасызыз, жеке-дара, арасаспай-құраласпай келе жатқан саф таза ел де, тіл де болмайды. Тіл-тілдегі мәдени атауларды салыстыра, салғастыра отырып зерттеу кезінде осы жайдың ақықаттығы,

шындығы айқындала түспек.

Зерттеу әдістемесі мен материалдар. Қазақы мәдени дәстүрде қазақша жыл қайыру есебінің орны ерекше. 12 жылдық мүшел есебі. Бұл мыңжылдықтардан бері келе жатқан байырғы жыл санау үлгісі. Осы үлгіні басқа туыстас түркі тілдеріндегі, түркі-монгол тіл бірлестігіндегі жыл қайыру үлгілермен өзара салыстырып қараған кезде, жыл атауларының ішінде өзгешеленіп тұратыны – ұлуатауы екендігін байқадық. Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде бұл атауға суда болатын қабыршақты жәндік «ұлу» ретінде түсінік беріліп келеді. Мәселен, қазақ тілінің он бес томдық түсіндірме сөздігінде: «**ҰЛУ** зат. 1. зоол. <лат. *molluscus*> Омыртқасыз, көпшілігі сауытты, былқылдақ денелілерге жататын жәндік түрі... 4. этн. Ескіше жыл аты – мүшел есебінің бесінші жылына негіз болған жәндік аты; **Ұлу жылы**. Коян жылынан кейін, жылан жылынан бұрын келеді. Эрбір 12 жылда қайталанып отыратын мүшел есебінің 5-жылы» тәрізді анықтамалар беріледі [1, 709]. Осы анықтаманы қазақ тілінің тарихында жарық көрген екі тілді аударма сөздіктердің материалдарымен салыстырған кезде, өзгеше қолданыстарды да көреміз. Мәселен, Қ.Кеменгеров бастаған авторлардың Мәскеуде 1925 жылы бағырып шығарған «Қазақша – орысша тілмәш» сөздігінде «ұлу – дракон» түрінде аударма жасалған [2]. Осы екі нұсқаның қайсысы дұрыс болмақ? Накты жыл санау дәстүрі 4700 жылдан асатын ежелгі қытай елінде сақталып келе жатқан жылнама-мұсіндерде атаптың жылдың бейнесі «қанаты бар ұлкен жылан, от-жалын шашатын жылан» түрінде кескінделген. Демек, бұл тұрғыдан «қазақша-орысша тілмәштегі» аударма орынды. Өзіміздің қазақи менталитетке салсақ, біздік дұрыс тәрізді болып көрінеді. Себебі, біріншіден, өз ғалымдарымыз да, бірқатар шетелдік ғалымдар да осы «он екі жылдық мүшел есебі ежелгі далалықтардың, яғни біздің байырғы ата-бабаларымыздың тәл туындысы» деген пікірді ұстанып келеді. Екіншіден, көптеген халықтардың нағым-сенімдері бойынша, жанды дүниенің жаратылыс тарихында судағы ұлудың орны ерекше. Ол кейінгі жан-жануарлардың пайда болуына, өсіп-өнуіне бастамыш болған жәндік саналады. Осындай маңызды жәндіктің біздің жыл санауда, он екі мүшелдің бірі ретінде орын алуы – біздің мүшел санау ұлгіміздің жер бетіндегі ең байырғы жыл санау үлгісі болуына мүмкіндік тудырардай себептердің бірі тәрізді көрінетіндігі рас.

Нәтижелерді талдау. Қазақ тілінің 1861 жылы Н.И.Ильминский тарапынан даярланған материалдары құрамында берілген шағын сөздікте 12 мүшел жылдар атаулары тәмендегідей құрамда беріледі: «**Жыл – год. Названия 12-летнего цикла: 1 – тышкан, 2 – сыйыр, 3 – барс, 4 – коjan, 5 – луу, 6 – жылан, 7 – жылкы, 8 – коj, 9 – мéшин, 10 – тауук, 11 – ит, 12 – доңуз.** Такой год начинается с наурыза...» [3, 134].

1915 жылы Қазан қаласында Қазан Оқу округы Басқармасы жаңындағы Аударма істері бойынша Комиссияның шешімімен (№86) жарияланған «Орысша-қазақша сөздіктері» [4, 56-57] «год» сөзінің берілісі тәмендегідей: **Годъ** – жыл. Каждый год – жыл сайын. Чрезъ годъ – жыл аралаб. Прошлый год – былтыр. Новый год – науруз: около 10 марта в Тург. обл., а в Уральской обл. и в Букеевской орде 1 марта. От науруза до науруза 12 годов: 1-й – мышь – **тышкан**, 2-й – корова – **сыйыр**, 3-й – барс – **барс**, 4-й – заяц – **коjan**, 5-й – водяной жук (дракон) – **луу**, 6-й – змей – **жылан**, 7-й – лошадь – **жылкы**, 8-й – баран – **коj**, 9-й – обезьяна – **мешин**, 10-й – курица – **тауук**, 11-й – собака – **ит**, 12-й – свинья – **донгуз**. По киргизскому летосчислению русские года соответствуют следующим:

год мыши	1852	1864	1876	1888	1900	1912	тышкан жылы
год коровы	1853	1865	1877	1889	1901	1913	сыйыр жылы
год барса	1854	1866	1878	1890	1902	1914	барс жылы
год зайца	1855	1867	1879	1891	1903	1915	коjan жылы
год дракона	1856	1868	1880	1892	1904	1916	луу жылы
год змей	1857	1869	1881	1893	1905	1917	жылан жылы
год лошади	1858	1870	1882	1894	1906	1918	жылкы жылы
год барана	1859	1871	1883	1895	1907	1919	коj жылы
год обезьяны	1860	1872	1884	1896	1908	1920	мешин жылы
год курицы	1861	1873	1885	1897	1909	1921	тауук жылы
год собаки	1862	1874	1886	1898	1910	1922	ит жылы
год свиньи	1863	1875	1887	1899	1911	1923	донгуз жылы

Бұл жерден байқалып тұрған жайт: судағы «ұлу» ескеріліп, «водяной жук» түрінде болса да, берілген. Алайда, жыл атауы ретінде («луу жылы») дракон мәнінде атаптайды. Осы сөздіктің 68-бетінде «дракон» сөзінің өзіне аждаға (жылан), айдағар түрінде аударма жасалады. «Улитка»,

«водяной жук» деген атаулар мұлде ұшыраспайды. Яғни, түсінікке қындау жағдай. Осындай жайт кейбір басқа сөздіктерде де ұшырасады. Мәселен, 1977 жылы монгол елінде жарық көрген «казақша-монголша» сөздікте ұлу сөзінің монголша баламасы – луу; Ұлу жыл – луу жил [5, 329]. Бірақ бұл жерде қазақ тіліндегі ұлу сөзінің де, монголшалуу сөзінің де мән-мағынасы толық айқындалмаған. Бұлар қай ұлу?

Ұлу жылы казақтан басқа да қырғыз, өзбек, түрікмен, қарақалпак, әзіrbайжан, т.б. халықтардың құнтізбелерінде кездеседі. Мүшелге енетін жыл атауларының өзбек тіліндегі берілісіне назар аударсақ: «сичқон, сигир, йўлбарс, қуён, балиқ, илон, от, қўй, маймун, товуқ, ит, тўнғиз» [6, 657]. Демек, өзбек тілінде «ұлу» сөзінің орнында «балық» сөзін көреміз: «Балиқ – 3. Мучал йил ҳисобидаги бешинчи йил номи» (1-том, 148-б.). Жалпы еуропада қабылданған шығыс календары үлгісі бойынша, бұл жыл, – шынында да, «балық» жылы болып табылады. Алайда шығыс елдерінің басым көпшілігінде, әсіресе біз тіршілік жасап отырған аумақта «ұлу жылы» атауының қолданылатыны анық. Ташкентте шыққан екі томдық үлкен орысша-өзбекше сөздікте «дракон» сөзіне мынадай анықтама берілген: ДРАКОН 1. миф. Аждах, аждар; 2. зоол. дракон (қанотли калтакесак); [7, 305]. Бұл жерде, өзбек тіліне шығыс эпсаналарының әсерінің басымдығын көреміз. Себебі сөз алдымен «айдаһар» мәнінде аударылып отыр. Өзбек тілінің осы сөздігінде «улитка» сөзіне шишикұрт ретінде аударма жасалады (том.2. 708-б.). Қыргыз тіліндегі жылдардың он екі мүшел есебі бойынша реті мынадай: «жыл I 2. Летосчисление по двенадцатилетнему животному циклу; название годов этого цикла в последовательном порядке: 1) чычкан (тышқан), 2) уй (сиыр), 3) барс (барыс), 4) коён (қоян), 5) улуу, 6) жылан, 7) жылкы, 8) кой, 9) мечин, 10) тоок (тауық), 11) ит, 12) донуз» [8, 278]. Қыргызыша-орысша сөздіктегі ұлуу сөзінің қытай тілінен енген кірме лексикаға жататыны көрсетілген: ұлуу I кит. год дракона (см. жыл I 2).

Түркі тілдерінің тарихындағы аса құнды тілдік деректер көзі болып табылатын М.Қашғарі сөздігі бойынша мүшел есебіндегі жылдардың атаулары мынадай ретте берілген: 1 – «сижған» (тышқан), 2 – «үүд» («өгіз»: қазіргіше – сиыр), 3 – «барс», 4 – «тавишиған» (қоян), 5 – «наак» (қолтырауын) / «луу» (дракон), 6 – «йилан» (жылан), 7 – «йунд» (жылкы), 8 – «күй» (қой), 9 – «бижин» (мешін), 10 – «такағы» (тауық), 11 – «ит», 12 – «тунуз» (доныз) [9]. Сондай-ақ, осы сөздіктегі кездесстің «ұлуг луу» тіркесі «қадірлі луу» дегенді білдіреді. Бұл жердегі «луу» - «дракон» мәнінде. Сонымен, «дракон» мәніндегі «ұлу» сөзінің М.Қашғарі сөздігінде де ұшырасып отырғандығы анық жағдай.

Қазақ тіліндегі су жәндігі ұлуды өзге тілдердің ішінде ногай тілінен байқаймыз: ылув [10, 655]. Ал енді су жәндігінің атауы ретінде осы ұлу сөзінің өзге тілдердегі аталымы мұлде басқаша болады екен: қарақалпақша – суұ өғизи, өзбекше – шишикұрт, қырғызыша – ұлул, әзіrbайжанша – илбиз, монголша – дүн, якутша – чоху хаата, қалмақша – хорханң, ... осылай кете береді. Ал енді «дракон» мәніндегі ұлусөзін өзге тілдер бойынша салыстырып қарайтын болсак: қыргыз тілінде – ұлуу, монгол тілінде – луу, қалмақ тілінде – лу [11, 75], тыва тілінде – ұлуу [12, 136], бурят тілінде – ұлуу [13, 305] вариантында ұшырасады екен. Демек, бұл занылық. Ұлу сөзінің тіл-тілдегі «дракон» мәнінде қолданылуында занылық бар. Оны түркі тілдерінің этимологиялық сөздігіндегі «ұлу» мәнінде жинақталған материалдардан да байқауға болады. Ендеши осы этимологиялық сөздіктегі «ұлу» сөзінің берілісіне назар аударалық: «УЛУВ / ULUW – крымский диалект караимского языка, каракалпакский; ұлұв/ұлұw – казахский; ұлу/ulu – алтайский, сарыг-югорский, тувинский; олу/olu – сарыг-югорский; лу/lu – сарыг-югорский, древнеуйг. (Турфан)». ◊ Дракон – во всех названных выше источниках; название дракона-громовержца – сарыг-югорский; год дракона – алтайский [14, 282]. ◊ Рассматриваемая основа в древнеуйгурском обозначается в виде *loŋ*, *luo* (возможно*lo*) и трактуется как заимствование из китайского (*lung*) с тем же значением «дракон» [15].

Этимологиялық сөздікте, сондай-ақ, осы сөздің Турфандегі ескерткіштерінде *Iu* тұлғасында ұшырасатыны жазылған. Улув ~ ұлу ~ олу ~ лу тұлғаларын монгол деректерімен де байланыстыруға болатындығын, түркі тілдеріндегі тұлғалардың монгол тіліндегі тұлғаға (*Iuu/луу*) жақындығы айтылады (591-б.). Шынында да, түркі-монгол тілдерінде (қазақ, қырғыз, ұғырып, алтай, тыва, бурят, монгол, т.б.) «дракон» мәніндегі атаулардың ұлу ~ ұлуу ~ ұлу ~ ұлуу ~ олу тұлғаларында кездесстіндегі жоғарыда баяндалды. Қалай болғанда да, бұл тұлғаның түркі-монгол тілдерінде ежелден бері қолданылып келе жатқандығы анық байқалады. Монгол тіліндегі тұлғаның арғы жағында Тибет елі тұрғандығы, бұл сөздің Тибеттен ауысқандығы болжанады. Тибет елі – ежелден бері келе жатқан, байырғы үнді және қытай мәдениеттерінің рухани философиялық негіздерін бойына жинақтаған

орталық екендігі баршаға аян.

1969 жылы шыққан «Древнетюркский словарь» сөздігінде де «ұлу» сөзі «дракон» мәнінде берілген екен: «ЛҮ [кит. лун, լոյ] 1. дракон» түрінде түсініктеме берілген. Мысалдың бірін келтірсек: «Он улуг луу қанлары» [16, 334]. Бұл қытай тілінен жасалған аудармадан алғынған. Бұл жерде, «эрине, аударма болған соң осылай болып отыр» деуге болар еді. Алайда, осы «дракон» мәніндегі нақты «ұлу жыл» тіркесін 731 ж. Онгин ескерткішінен (*լի յիլ*), сондай-ақ, XII-XIV ғғ. жататын көне ұғыры жазбаларынан (луу ыыл екінші ай беш отузқа) байқаймыз. Демек, көне түркі заманында, көне түркілердегі он екі жылдық мүшел есебінде осы аталған мәнде «ұлу жылы» болған.

Қорытынды. Қорыта келе айтарымыз: бұл атау - байырғы кезеңде осы Тибет жақтан түркі-монгол тілдеріне ауысқан ежелгі кірме лексиканың бірі болуы мүмкін. *Біріншіден, қазақтың даласында, жалпы қазақ түсінігінде, ежелгі қошпелілер мифологиясында «аспанда ұшаалатын қанатты жыланың, аузынан от шашатын алып жыланың» болмауы, немесе болған жағдайда да кейин ұмыт болуы, екіншіден, бұл атаудың өзінің дыбыстайлұры түргышынан тілімізде «ұлу» жәндейгінің атауымен сәйкес келуі жағдайларының шешуші рөл атқаруы мүмкін.* Демек, осылайша, кейінгі тарихи дәүірлердегі ұлттық санамыздың түсінігімізге жат «луу» ұғымын қазақ тіліндегі халыққа түсінікті судағы жәндік ұлудың образы ығыстырылған. Тіл-тілде мұндай жағдайлардың болатындығы әбден дәлелденген жайт. Демек, ендігі жерде түсіндірмे сөздіктерде «ұлу» сөзінде екі мағынаның бар екендігін көрсеткен жөн. Және де мүшелдегі тиесілі жыл атауына «миф. Ертегілерде болатын, қанаты бар, от-жалын шашатын алып жылан» тәрізді түсіндірмелер жасау қажет болмақшы. Ал жылды суреттеу, кескіндеп бейнелеу кезінде теңіздегі қабыршақты жәндік ретіндегі ұлудың бейнесін беруді тоқтатқан жөн деп ойлаймыз.

ӘДЕБІЕТ

- [1] «Қазақ әдеби тілінің сөздігі». 14-том. Алматы, 2011.
- [2] Қазақша-орысша тілмәш. М., 1925.
- [3] Материалы к изучению киргизского наречия. Казань, 1861.
- [4] «Русско-киргизский словарь». Казань. 1915.
- [5] Базылхан Б. Қазақша-монголша сөздік.
- [6] Ўзбек тилининг изохли луғати, 2-т. Тошкент, 2006.
- [7] Русско-узбекский словарь. В двух томах. Том 1. Ташкент, 2013.
- [8] Киргизско-русский словарь. М., 1965.
- [9] Махмуд ал-Кашғари. «Диван Луғат ат-Турк». Алматы, 2005.
- [10] Русско-ногайский словарь. М., 1956.
- [11] Русско-калмыцкий словарь. Элиста, 1963.
- [12] Русско-тувинский словарь. М., 1953.
- [13] Бурят-монгольско-русский словарь. М., 1951.
- [14] Грамматика алтайского языка. Казань, 1869.
- [15] Севорян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Том 1. М., 1974.

УДК811.512.122'373

С.И. Игиликова¹, М.М. Малбаков²

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби;

²д.ф.н., профессор, главный научный сотрудник ИЯ им. А.Байтурсынова, город Алматы

О ЗНАЧЕНИИ СЛОВА «УЛИТКА» ВКЛЮЧЕН В СПИСОК ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Если исторический фон языка будет сильным, его будущий путь развития будет ярким. Изучение состава исторической лексики казахского языка из этих точек является одной из самых важных веяций в современном мире. В исторической лексике есть также тюрко-монгольские языки наряду с тюркскими разнородными, имена которых включены в древний лексический фонд древнетюркско-монгольских языков. Суть слова «выть», который является частью исторического словаря казахского языка, рассматривается в лингвосемантических и этимологических терминах. Исследование было основано на этимологических и переводческих словарях XIX - XXI веков, чтобы определить мотивацию этого словаря.

Ключевые слова: лексикология, этимология, исторический словарь, словарный запас, лексика.